

С. А. Талмачова,

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Талка,
г. Мінск, tolmachova.sv@yandex.ru*

ДЗЕЙНАСЦЬ ОРГАНАЎ МЯСЦОВАГА ДЗЯРЖАЎНАГА КІРАВАННЯ ПА РЕАЛІЗАЦЫІ АГРАРНАЙ ПЛІЛГЫКІ САМАДЗЯРЖАЎЯ Ў БЕЛАРУСІ (1861–1914 гг.) ПА МАТЭРЫЯЛАХ ФОНДАЎ РУССКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА

The Russian State Historical Archive (RSFA) in Saint-Petersburg is one of the largest repositories of documents on the history of the Russian Empire in the post-reform period. The legislative acts were prepared, discussed and passed in the former capital of the state – Saint-Petersburg. The reports of the local public administration were also sent there. The article shows that the government's agrarian policy in Belarus is reflected in the collections of the Main Committee on rural arrangements, Zemstvo Department of the Ministry of Internal Affairs, Council of Minister of Internal Affairs, Ministry of State Property, Committee of Ministers etc. It is argued that the documents of ministries and their departments' funds are one the most important sources for the research of all aspects of local government activities connected with the realization of the agrarian policy in Belarus in 1861–1914.

Российский государственный исторический архив (РГИА) в Санкт-Петербурге – одно из крупнейших хранилищ документов и материалов по истории Российской империи пореформенного периода. Именно в столице – Санкт-Петербурге – готовились, обсуждались и принимались законодательные акты. Сюда отсылались отчеты местных органов государственного управления. В статье показано, что реализация аграрной политики правительства на территории Беларуси отразилась в материалах фондов Главного комитета

об устройстве сельского состояния, Земского отдела Министерства внутренних дел, Совета министра внутренних дел, Министерства Государственных имуществ, Комитета министров и др. Доказывается, что документы фондов министерств и их структурных подразделений являются важнейшим источником изучения всех аспектов деятельности местных органов государственного управления по реализации аграрной политики в Беларуси в 1861–1914 гг.

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА) у Санкт-Пецярбургу – адно з буйнейшых сховішчаў дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Расійскай імперыі парэформеннага перыяду. Менавіта ў сталіцы – Санкт-Пецярбургу – рыхтаваліся, абмяркоўваліся і прымаліся заканадаўчыя акты. Сюды дасылаліся спрэчавыя мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання. Матэрыялы РДГА змяшчаюць інфармацыю аб дзейнасці практычна ўсіх устаноў дзяржаўнага кіравання па рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаў ў 1861–1914 гг.

У РДГА адклаліся фонды цэнтральных устаноў: Міністэрства ўнутраных спраў (МУС), Міністэрства юстыцыі, Міністэрства фінансаў, Дзяржаўнага кантролю, Міністэрства земляробства (у пэўны час яно мела розныя наіменні: Міністэрства дзяржаўных маёмасцей, Міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмасцей, Галоўнага ўпраўлення землеўладкавання і земляробства) і інш. Да гэтай жа групы адносяцца фонды міжведамасных асобных нарад, камітэтаў і камісій, якія з'яўляліся цэнтральнымі ўстановамі Расійскай імперыі.

Склад і змест фондаў вызначаецца кампетэнцыяй і функцыямі адпаведных устаноў, а характар дакументацыі – асаблівасцямі спрэчаводства пэўных ведамстваў. Міністэрствы і галоўнага ўпраўленні вызначаліся вялікай разнастайнасцю кампетэнцыі і значнай колькасцю функцый [1].

Найбольш шырокія і ўніверсальныя функцыі належалі Міністэрству ўнутраных спраў. Сфера кампетэнцыі МУС распаўсюджвалася на многія бакі дзяржаўнага кіравання дарэвалюцыйнай Расіі. Міністру ўнутраных спраў былі падпарадкаваны ўсе грамадзянскія губернатары, а фактычна ў сферу яго паўнамоцтваў уваходзіў кантроль за многімі ваеннымі губернатарамі і генерал-губернатарамі. У парэформеннай Расіі пад кантролем МУС дзей-

нічалі і мясцовае самакіраванне, медыцынскія ўстановы і ветэрынарная справа. Таму колькасць устаноў, якія з'яўляліся структурнымі часткамі МУС, найбольш вялікая [1].

Напрыклад, пры МУС 27 сакавіка 1859 г. была створана Камісія аб губернскіх і павятовых установах (фонд 1316) для папярэдняй распрацоўкі земскай рэформы і агульнага пераўтварэння паліцыі. 27 сакавіка 1870 г. на Камісію былі ўскладзены перагляд законапалажэнняў аб губернскіх і павятовых установах і складанне праекта пераўтварэнняў губернскай і павятовай паліцыі. Камісія працавала да 20 кастрычніка 1881 г. [1]. Для распрацоўкі пытання аб дзейнасці мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання ў заходніх губернях вялікую цікавасць утвараюць журналы пасяджэнняў камісіі. Напрыклад, тут змяшчаюцца звесткі аб «неудобствах существующей системы» мясцовага кіравання [8], меркаванні губернатараў аб неабходнасці рэфармавання. Матэрыялы Камісіі былі выкарыстаны пры распрацоўцы заканадаўства 1874 г. аб ліквідацыі інстытута міравых пасрэднікаў і стварэнні павятовых па сялянскіх справах прысутнасцей.

Аднак новая сістэма амаль адразу падверглася рэзкай крытыцы. Таму 20 кастрычніка 1881 г. была створана Асобая камісія для складання праектаў мясцовага кіравання (Каханаўская камісія), матэрыялы якой змяшчаюцца ў фондзе 1317. На камісію ўскладалася задача распрацоўкі законапраектаў аб губернскіх і павятовых адміністрацыйных установах, а таксама праектаў рэформы земскіх і сялянскіх устаноў, дзеля чаго збіраліся меркаванні аб магчымасцях ліквідацыі недахопаў наяўнай сістэмы. Свяю дзейнасць камісія спыніла 28 лютага 1885 г. [1]. Дакументы фонду маюць вялікую каштоўнасць для вывучэння названай праблематыкі, таму што адлюстравалі тое становішча, у якім знаходзілася тагачасная сістэма органаў мясцовага кіравання.

У прыватнасці, у справе 106 («Свод мнений и материалы губернаторов по преобразованию местного управления в губерниях», 1883 г.) адзначаецца, што ліквідацыя інстытута міравых пасрэднікаў і стварэнне павятовых па сялянскіх справах прысутнасцей у адпаведнасці з законам 1874 г. не палепшыла становішча ў кіраванні «сялянскай справай». Наадварот, «присутствия эти

оказались совершенно несостоятельными к выполнению возложенной на них задачи, и причина такой несостоятельности кроется в самой организации их» [9, арк. 47 адв.]. Так, Магілёўская губернская па сялянскіх справах прысутнасць сцвярджала, што павятовыя прысутнасці «в том виде, как они установлены Положением 1874 г., оказались на практике менее удовлетворительными, нежели учреждение мировых посредников» і прапачавалі скасаваць павятовыя прысутнасці «как учреждение, совершенно несоответствующее своему назначению» [9, арк. 280]. Вельмі цікавай з'яўляецца і справа 108 гэтага фонду, у якой зазначаўся ліст М. С. Каханаву ад Віцебскага губернатара В. В. фон Валя з адзнакай «совершенно конфиденциально». У ім губернатар адзначаў, як хабарніцтва «и привычка к различным незаконным аферам» перашкаджалі паспяховай рэалізацыі аграрнай палітыкі ўрада [10, арк. 7 адв.].

Само Міністэрства ўнутраных спраў было створана 8 верасня 1802 г., а 27 сакавіка 1842 г. уанілыся рэальныя Міністра ўнутраных спраў пераўтворана ў Дэпартамент агульных спраў (фонд 1284) і створана Асаблівая канцылярія Міністра ўнутраных спраў, якая займалася разнастайнымі праблемамі, у тым ліку пытаннямі адміністрацыйнага кіравання (15 чэрвеня 1865 г. зноў пераўтворана ў канцылярію Міністра ўнутраных спраў – фонд 1282) [1].

22 снежня 1862 г. на базе Статыстычнага аддзялення пры Саўеце Міністраў у складзе МУС быў утвораны Статыстычны камітэт (складаўся з Статыстычнага і Земскага аддзелаў), а 27 ліпеня 1861 г. Земскі адзел стаў самастойнай установай. Дакументы Земскага аддзела МУС захоўваюцца ў фондзе 1291, у якім налічваецца каля 96,5 тыс. дакументаў [1]. Яны з'яўляюцца вельмі каштоўнай крыніцай для вывучэння дзейнасці органаў мясцовага кіравання па рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаў. У прыватнасці, тут змяшчаюцца дакументы па пазямельным уладкаванні сялян, па якіх можна прасачыць дынаміку дзейнасці губернскіх па сялянскіх справах прысутнасцей па пераводзе ўстаўных грамад у выкупныя акты ў адпаведнасці з законамі 1863 г. [5]. Істотнымі для разумення ўрадавай палітыкі з'яўляюцца і выпраўленні, зробленыя Галоўнай выкупной установай

у дакументах, прадстаўленых мясцовымі прысутнасцямі, многія з якіх былі адпраўлены на дапрацоўку.

У Земскі аддзел дасылаліся журналы пасяджэнняў губернскіх па сялянскіх справах прысутнасцей. Асобнае справаводства (вопіс 30 фонду) вялося па прызначэнні асабовага складу мясцовых устаноў па сялянскіх справах. Напрыклад, аб прызначэнні неадменных членаў павятовых і губернскіх па сялянскіх справах прысутнасцей, земскіх начальнікаў і іншых чыноўнікаў. Выглядаючы на пэўную адрывачнасць некаторых звестак, па фармулярных спісах і характарыстыках на прэтэндэнтаў, якіх падаліся губернатарамі пры прызначэнні іх на пасаду, можна высачыць не толькі крыніцы фарміравання кадравых складу, але і кола кампетэнцыі гэтых службовых асоб.

У Земскі аддзел з месцаў дасылаліся матэрыялы, якія тычыліся дзейнасці мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання па пазямельным уладкаванні розных катэгорыяў сельскага насельніцтва, напрыклад, па пераўтварэнні і уласканаленні саслоўнага самакіравання ўдзельных і дзяржаўных сялян [7].

Вынікі рэвізій земскіх начальнікаў чынамі губернскіх і павятовых устаноў адклаліся ў 31-м вопісе фонду. Справы, якія тут захоўваюцца, змяшчаюць афармацыю аб дзейнасці земскіх начальнікаў па рэалізацыі аграрных мерапрыемстваў урада, у прыватнасці, па стварэнні хутароў і адрубоў, перасяленні сялян у Сібір і на Далёкі Усход. Насам ідзе гаворка і аб асабістых якасцях чыноўнікаў, іх кар’ерных дасягненнях і інш. Такія матэрыялы даюць магчымасць прааналізаваць паўсядзённую працу земскіх начальнікаў, а таксама дынаміку эканамічнага і грамадскага развіцця беларускай вёскі, уплыў на яе мадэрнізацыйных працэсаў у краіне.

Разнастайныя дакументы па рэалізацыі аграрных мерапрыемстваў у заходніх губернях згрупаваны ў вопісе 33 Земскага аддзела. Гэта дакументы аб пазямельным уладкаванні сельскага насельніцтва, дзейнасці паверачных камісій, міравых пасрэdnікаў, прадвадзіцелей дваранства, стварэнні і дзейнасці павятовых па чыншавых справах прысутнасцей і інш. [6].

29 жніўня 1862 г. быў створаны Заходні камітэт (фонд 1267) як вышэйшы орган для разгляду пытанняў кіравання заходнімі губернямі ў сувязі з хваляваннямі, якія там адбываліся. Узначальваў камітэт старшыня Камітэта Міністраў. Камітэт разглядаў пытанні, звязаныя з наступствамі паўстання 1863–1864 гг., насаджэннем рускага землеўладання ў заходніх губернях; вёў справы па справаздачах генерал-губернатараў і губернатараў аб стане края. Справаводства камітэта вяла канцылярыя Камітэта Міністраў. 5 студзеня 1865 г. камітэт быў ліквідаваны, а справы яго былі перададзены ў Камітэт Міністраў [1]. У фондзе захаваліся справаздачы губернатараў і генерал-губернатараў, якія раскрываюць дзейнасць мясцовых органаў кіравання ва ўмовах паўстання і пасля яго. Так, Віцебскі губернатар генерал-маёр Вяроўкін адзначаў, што ў 1863 г. амаль увесь асобны склад міравых пасрэднікаў быў заменены «чиновнікамі рускімі», што не магло не адбіцца на дзейнасці органаў мясцовага кіравання [3, арк. 56]. Гродзенскі губернатар генерал-маёр Сьварцоў сцвярджаў, што ў выніку рэалізацыі ўказа Ісаакаўска 1863 г. дабрабыт сялян губерні «значительно улучшил» [4, арк. 201 адв.].

Увогуле трэба адзначыць, што справаздачы губернатараў і генерал-губернатараў заходніх губерняў захаваліся ў розных фондах, галоўным чынам — у фондах Камітэта і Савета Міністраў (фонды 1263 і 1276). Копіі паступалі ў Дэпартамент агульных спраў МУС (фонд 1284), Савета міністра ўнутраных спраў (фонд 1282), а таксама Заходняга камітэта (фонд 1267). У фондах Камітэта і Савета Міністраў захаваліся практычна ўсе справаздачы, якія разглядаліся гэтымі ўстановамі. У справаздачах губернатараў знайшлі сваё адлюстраванне самыя розныя бакі дзейнасці мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання.

Менш шматлікім і разгалінаваным ведамствам было Міністэрства юстыцыі (фонд 1405), але яно выконвала важнейшую функцыю дзяржаўнага арганізму імперыі па праблемах судавладкавання і судаводства [1]. Пры падрыхтоўцы новых законапраектаў абавязкова вялося іх ўзгадненне з Міністрам юстыцыі. Таму ў фондзе гэтага міністэрства захаваліся справы, у якіх адлюстравалася абмеркаванне тых ці іншых законаў [11]. Некаторая

іх частка, зразумела, дубліруецца ў фондзе Дэпартамента законаў Дзяржаўнага Савета (фонд 1149) [2]. Вялікая каштоўнасць гэтых матэрыялаў заключаецца ў тых даведках, што рыхтаваліся рознымі міністэрствамі, якія ўдзельнічалі ў абмеркаванні законапраектаў. Гістарычныя даведкі ўтрымоўваюць прычыны прыняцця таго ці іншага закону, недасканаласць прынятага парадку, неабходнасць мадэрнізацыі.

Міністэрства фінансаў было таксама адным з уплывовых ведамстваў у Расійскай імперыі. Гэтую ўстанову можна лічыць галоўнай у «эканамічным блоку» дарэвалюцыйных расійскіх ведамстваў. Адпаведна, колькасць фондаў цэнтральных устаноў Міністэрства фінансаў вельмі вялікая – каля 30. У іх склад уваходзяць таксама фонды камісій і камітэтаў пры міністэрстве, крэдытных устаноў і інш. [1]. Найбольшую цікакасць для раскрыцця эфектыўнасці дзейнасці органаў мясцовага кіравання ў Беларусі маюць фонды Дэпартамента дзяржаўных маёмасцей (фонд 379), Дэпартамента Міністра фінансаў (фонд 559), Дэпартамента дзяржаўнага казначэйства (фонд 565), і інш.

З моманту свайго заснавання змяняліся задачы і функцыі Міністэрства земляробства. Яно ўзнікла ў якасці ведамства па кіраванні, перш за ўсё, дзяржаўнымі сялянамі – Міністэрства дзяржаўных маёмасцей (фонды 383, 384, 385 і інш.). Гэта ведамства пасля аграрнай рэформы страціла значную частку сваіх папярэдніх функцый, што стала прычынай і спрашчэння структуры. Адначасова на першы план выйшлі такія, раней другарадныя функцыі міністэрства, як падтрымка сельскай гаспадаркі, рэарганізацыя сельскагаспадарчых ведаў. У 1894 г. адбылася рэарганізацыя ў Міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмасцей (у выніку голаду 1891 г.), якое імкнулася актыўна ўключыцца ў працэс рэфармавання расійскай эканомікі [1].

Неабходнасць правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы выклікала чарговае пераўтварэнне ведамства. У выніку на першы план выйшла праблема землеўладкавання сялян. Пры гэтым новае ведамства было паніжана ў статусе, якое атрымала найменне Галоўнага ўпраўлення. Аднак у сапраўднасці роля Галоўнага

ўпраўлення землеўладкавання і земляробства як ва ўрадавых колах, так і ў дзяржаўнай палітыцы была адной з вядучых [1]. У цэлым ход рэалізацыі сталыпінскай рэформы, дзейнасць землеўладкавальных камісій адлюстраваліся ў матэрыялах Перасяленчага ўпраўлення (фонд 391). Фонд захаваў шэраг дакументаў, якія даюць магчымасць прааналізаваць падрыхтоўку і ажыццяўленне перасяленчага руху і ўдзел землеўладкавальных камісій у падрыхтоўцы груп перасяленцаў у Сібір і на Далёкі Усход. У фондзе раней узгаданага Земскага аддзела МУС змяшчаюцца таксама і дакументы аб адкрыцці і дзейнасці пагятовых землеўладкавальных камісій і інш.

Шматлікія дакументы па праблеме з'яўляюцца у асабістых фондах дзяржаўных дзеячаў – генерал-губернатораў, губернатараў, кіраўнікоў міністэрстваў і г. д.

Такім чынам, дакументы фондаў міністэрстваў і іх структурных падраздзяленняў з'яўляюцца аднымі з крыніцамі вывучэння ўсіх аспектаў дзейнасці месцowych органаў дзяржаўнага кіравання па рэалізацыі ўрадавай аграрнай палітыкі ў Беларусі ў 1861–1914 гг.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Путеводитель по фондам РГИА [Электронный ресурс] // Российский государственный исторический архив. – Режим доступа: http://rgia.su/old/showObject.do?object=112364269&viewMode=B_10139&link=1. – Дата доступа: 5.09.2016.
2. Радзійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). – Фонд 1149. – Воп. 13, 1900 г. – Спр. 82.
3. РДГА. – Фонд 1267. – Воп. 1. – Спр. 5.
4. РДГА. – Фонд 1267. – Воп. 1. – Спр. 6.
5. РДГА. – Фонд 1291. – Воп. 2, 1866 г. – Спр. 180; 181.
6. РДГА. – Фонд 1291. Воп. 33, 1865 г. – Спр. 531; Воп. 33, 1886 г. – Спр. 20; Воп. 33, 1876 г. – Спр. 2.
7. РДГА. – Фонд 1291. – Воп. 66, 1865 г. – Спр. 226; Воп. 66, 1866 г. – Спр. 59.
8. РДГА. – Фонд 1316. – Воп. 1. – Спр. 128; 129.
9. РДГА. – Фонд 1317. – Воп. 1. – Спр. 106.
10. РДГА. – Фонд 1317. – Воп. 1. – Спр. 108.
11. РДГА. – Фонд 1405. – Воп. 89. – Спр. 2194.